

Hititler

Bir Anadolu İmparatorluğu

Hittites

An Anatolian Empire

Hazırlayanlar | Editors

Meltem Doğan-Alparslan – Metin Alparslan

Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Halklar ve Diller

Peoples and Languages in Anatolia during the Hittite Period

JARED L. MILLER*

MÖ 1600-1200 arasında parlak dönemini yaşamış Hitit başkenti Hattuša'daki (modern Boğazkale, eski Boğazköy) ilk kazının sona ermesinden sadece on yıl sonra, İsviçreli Dilbilimci Emil Forrer (1922), 1906-1912 yılları arasında yerleşme kalıntılarından acemice çıkarılmış yaklaşık 10.000 çiviyazılı tablet ve tablet parçasında en az sekiz dilin varlığını saptadı (Figs. 1-2). Bu dillerden bazıları o dönemde Anadolu halkları tarafından aktif bir şekilde konuşulurken ve akla gelen her türde yüzlerce ya da binlerce tablet yazmak için kullanılırken, bazıları da Hititlere tamamen yabancı ve sadece çok küçük izler bırakmış eski zamanları ve kültürleri yansıtmaktaydı (Wilhelm 2002).

Bu sekiz dilden ilki, aynı zamanda Hattuša'daki arkeolojik kazılarda keşfedilen arşivlerdeki yaklaşık 25.000 tablet ve fragman içerisinde en baskın olanı **Hititçe**dir. Hitit terimi modern bir tabir olarak kendine sağlam bir yer edinmesine rağmen, aslen yanlış bir adlandırmadır, zira Hititler kendi dillerini *nešumnili* ya da *na/ešili*, yani "(K)neša'lı" olarak tanımlıyorlardı. Burada "(k)neš(a)- Kaneš şehrinin adıyla bağlantıları olabilir (bkz. aşağıya). Bu dil, Hint Avrupa "soyağacı"nda ilk dillerden biriydi (Fig. 3) ve modern araştırmacılara kadar ulaşmış belgelerde ilk kaydedildi. Hititçe, Hitit Devleti'ni yöneten seçkinler ve çekirdek Hitit bölgesinin, yani Maraşsanta Nehri'nin (Kızılırmak) kavsi içindeki nüfusun en azından büyük bir kısmı tarafından kullanılan bir dildi. Hititçe konuşanların bu merkezi alanın

tam olarak ne kadar ötesinde yerleşmiş oldukları kadar, çekirdek Hitit toprakları dahilinde ve dışında başka dil konuşanların Hitit Dönemi'nin herhangi bir noktasında ne kadar büyük bir nüfusa denk geldikleri de halen tartışılan sorulardır.

A mere ten years after the close of the first dig among the ruins of the Hittite capital, Hattuša (modern Boğazkale, formerly Boğazköy), which had prospered between ca. 1600 and 1200 BC, the Swiss linguist Emil Forrer (1922) was able to identify no fewer than eight languages among the nearly 10,000 cuneiform tablets and fragments (Figs. 1-2) clumsily pulled from the site's remains between 1906 and 1912. Some of these languages would have been actively spoken by the peoples of Anatolia at the time and had

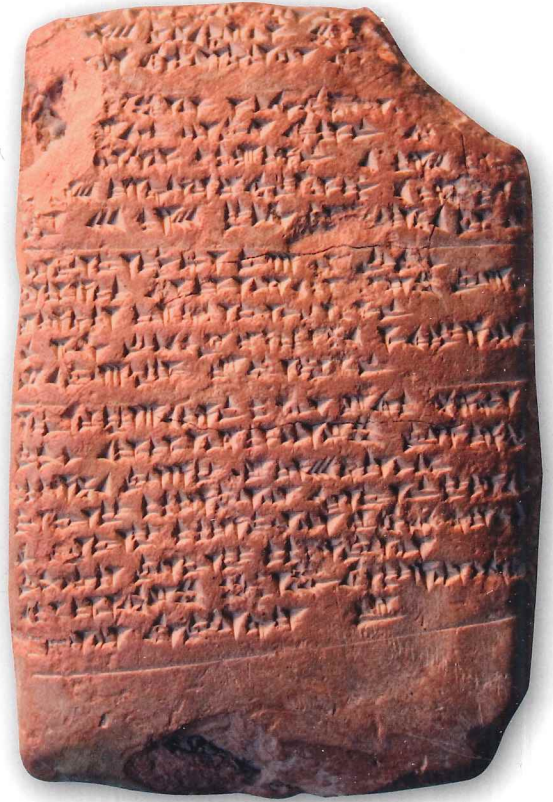
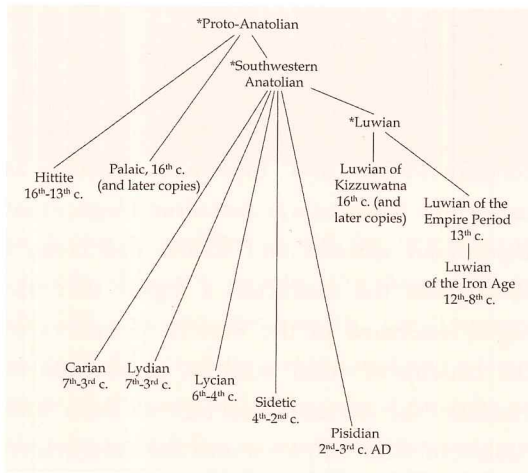
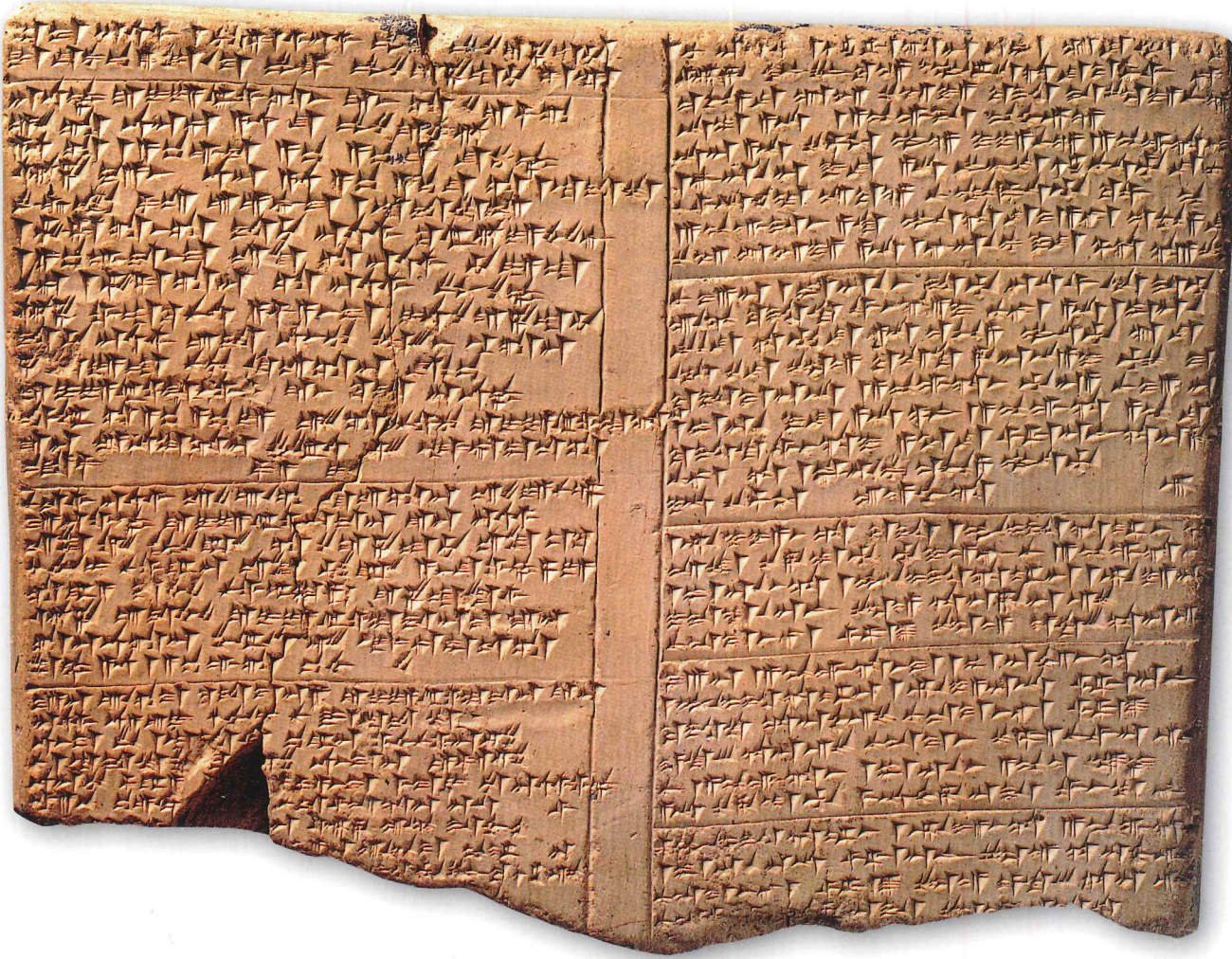

Fig. 1:
Komutan Ašhapalla ve adamları tarafından içilen andı içeren küçük bir Hititçe tablet (KBo 16.50)

A small Hittite tablet containing an oath taken by the military commander Ašhapalla and his men (KBo 16.50)

* Prof. Dr., Ludwig-Maximilians-Universität, Institute für Assyriologie und Hethitologie, D-80539 München, jared.miller@lmu.de

been employed to write hundreds or thousands of tablets of nearly every conceivable genre, while some reflected distant times and cultures entirely unknown to the Hittites and had left only the slightest traces (Wilhelm 2002).

The first of these eight tongues and by far the most prominent language of these archives, as well as of those that were to be discovered during ensuing archaeological campaigns at Hattuša, bringing the total to ca. 25.000 tablets and fragments, is **Hittite**. Though the term Hittite has become firmly anchored in modern parlance,

Çoğu kâtip en azından bir dereceye kadar okuyup yazabiliyor olsa bile, Hattuša arşivlerindeki ikinci en yaygın dil, Hitit başkentinde sadece bir avuç seçkin diplomat ve/veya kâtibin yetkin şekilde konuşabileceği **Akkadca** idi. Akkadcanın Babil lehçesi (*babili*), Hititler için “Babilce”), zamanın geçerli diliydi ve her şeyden önce uluslararası yazışma ve diplomaside kullanılıyordu. Ancak, bunun kadar önemli olan başka bir unsur, Babilli âlim ve kâtiplerin yüzyıllar boyunca yarattıkları kültürel mirastı. Bu miras, çiviyazısını kullanan dünyanın batısındaki Hattuša’ya ilaveten; Ugarit, Emar ve Alalah gibi önemli ve büyük oranda Akkadca çiviyazılı tablet arşivine sahip merkezlerde büyük saygı görmüştü. Dolayısıyla, Hattuša’nın Akkadca metinleri sadece Hatti Ülkesi’nin Suriye vasallarına, Mısır, Babil, Asur ve Mittani gibi zamanın diğer büyük güçlerine yazılmış mektupları ve bunlarla yapılmış antlaşmaları değil, aynı

Fig. 2:
II. Murşili’nin Suriye vasalları Nuhaşşe ve Barga ile Amurru kralı Tuppi-Teşşub’un Suriyeli rakipleri ve komşuları arasındaki sınır ihtilafına dair yasal kararları içeren bir Hitit tabletinin üst yarısı (KBo 3.3+; Boğazköy Kazı Arşivi)

The upper half of a Hittite tablet containing legal decisions of Murşili II regarding (a) a border conflict between the Syrian vassals Nuhhaşşe and Barga and (b) the Syrian neighbours and rivals of Tuppi-Teşşub, king of Amurru (KBo 3.3+; Boğazköy Excavation Archive)

Fig. 3:
Hint-Avrupa dil ailesine bağlı eski Anadolu dilleri (grafikler: E. Rieken)

The ancient Anatolian languages of the Indo-European family (graphic by E. Rieken)

zamanda kelime listelerini, karaciğer kehanetlerini, mitolojilerini, destanlarını, ilmi literatürü, arınma törenlerini, tıp metinlerini ve daha fazlasını içermektedir.

Bununla birlikte Hattuşa'daki Akkadca metinler, Anadolu'daki ilk örnekler değildir. Daha 300 yıl kadar önce, Hititlerin yazıyı benimsemelerinden evvel, başka bir büyük çiviyazılı tablet arşivi, tamamen farklı bir halkın, Assurluların ihtiyaçlarına hizmet etmişti. MÖ 19. ve 18. yy'larda Assurlular, Orta Anadolu'dan Güney Mezopotamya'daki Babil'e, Kuzeydoğu İran ve ötesine uzanan bir ticaret ağı oluşturmuş ve sürdürmüşlerdi. Kayseri'nin sadece birkaç kilometre kuzeydoğusunda bulunan Kaneş *karumu* ya da modern Kültepe (bkz. s. 23, Fig. 1), bu ticaret ağının Anadolu ucundaki en önemli dağıtım merkeziydi. Bu bölgeler ötesi ticarete dair şimdiye kadarki en önemli belgeler, aşağı şehrin *karumunda* (Fig. 4) yani "ticaret kolonisi"nde (sözlük anlamıyla "iskele") bulunmuş düzinelerce özel arşive ait yaklaşık 22.000 tablettir. Arşivlerin dili, Akkadca'nın kuzey lehçesi (güney lehçesi Babilce idi) olan ve Kuzey Mezopotamya'da Dicle Nehri üzerindeki Aşşur şehir devleti ile çevresinde MÖ 20.-16. yy'lar arasında konuşulmuş bugünkü ismiyle Eski Assurca idi. Bu ticaret sisteminin çökmesinden sonra görünüşe göre, çiviyazısı Anadolu'dan büyük ölçüde çekilmiş ve Hititler kendi çiviyazısı versiyonlarını Assurlulardan değil, Kuzey Suriye'den almışlardı.

Hattuşa arşivlerinde Hitit kâtiplerine Akkadcadan daha da yabancı olan bir başka dil, birçok çabaya rağmen henüz bilinen başka dillerle ilişkisi ikna edici bir şekilde kanıtlanamamış Sümerce idi. Akkadca gibi Sümerce de bir edebiyat ve bilim dili olarak kabul ediliyordu. Fakat herhangi bir Hitit kâtibi tarafından konuşulan bir dil değildi. Aslında, Sümerce MÖ 2. binyılın ilk yüzyıllarında, Hattuşa arşivinin başlangıcından yaklaşık 500 yıl önce, Güney Mezopotamya'da bile konuşma dili olarak ortadan kalkmıştı. Ancak dilin ölümünden 1500 yıl kadar sonra da çeşitli kelime listelerini, kültürel ritüelleri ve edebi parçaları çalışan ve kopyalayan çiviyazısı kâtipleriyle âlimler tarafından yaşatılmıştı. Hattuşa'dan bilinen az sayıdaki Sümerce ilahi, dua ve büyü metni bu bağlamda meydana getirilmişti.

Hititçe ve Akkadcadan sonra arşivlerde en iyi temsil edilen dil **Hurricedir**. Bu dil, Doğu Anadolu'da MÖ 8.-7. yy'larda Assurluların baş düşmanı olarak ortaya çıkmış Urartu Krallığı'nın dili Urartuca ile ilişkili olmakla beraber, başka bir dile kesin suretle bağlanamamaktadır. Akkadca ve Sümercenin aksine Hurricce, MÖ 15. yy'dan itibaren büyük nüfus grupları tarafından, özellikle de Gü-

it is actually a misnomer, as the Hittites referred to their language as *nešumili* or *na/ešili*, i.e. '(K)nešian', whereby (*k*)*neš(a)*- can be related to the name of the city Kaneš (see below). This language would have been among the first to have split from the Indo-European 'family tree' (Fig. 3) and was the very first to be recorded in documents that have reached modern researchers. Hittite was the language of the ruling elite of the Hittite state and at least a major portion of the population of what might be referred to as core Hittite territory, i.e. the region within the bend of the Maraşanta River (modern Kızılırmak). Precisely how far beyond this central Anatolian area large numbers of speakers of Hittite would have settled and how great the percentage of speakers of other languages in and around the core Hittite lands would have been at any given point during the history of the Hittite Period are questions that are still debated.

The second most common language in which the texts of Hattuşa's archives were written is **Akkadian**, a language which only a handful of elite diplomats and/or scribes in the Hittite capital would have been able to speak proficiently, even if many or even most scribes would probably have been able to at least read and write it to some degree. The Babylonian dialect of Akkadian (*babili*, 'Babylonian', to the Hittites) was the lingua franca of the age and was employed above all in international correspondence and diplomacy. Nearly as important, however, was the cultural legacy that Babylonian scholars and scribes had created throughout the centuries, a legacy that was highly esteemed in the western periphery of the cuneiform world, such as, in addition to Hattuşa, the Syrian cities Ugarit, Emar and Alalah, to name only a few sites that have yielded significant, largely Akkadian, cuneiform archives. The Akkadian texts from Hattuşa include therefore not only letters to and from Hatti's Syrian vassals and the other great powers of the day, including Egypt, Babylon, Assyria and Mittani, as well as treaties with many of these, but also vocabulary lists, liver oracles, myths, epics, wisdom literature, purification rituals, medicinal texts and much more.

The Akkadian texts from Hattuşa are not the first from Anatolia, however. Already some 300 years before the adoption of writing by the Hittites, another major cuneiform archive

or group of archives served the needs of an entirely different people, the Assyrians. In the 19th and 18th centuries BC the Assyrians succeeded in creating and maintaining a trade network that reached from central Anatolia all the way to Babylon in southern Mesopotamia and to north-eastern Iran and beyond. The *kārum* of Kaneš, modern Kültepe (see p. 23, Fig. 1), located only a few km. northeast of modern Kayseri, served as the most important trading hub for the Anatolian end of the trade network. By far the most significant documentation of this supra-regional trade discovered to date are the ca. 22,000 tablets from dozens of private archives of the *kārum* (Fig. 4), i.e. the 'trading colony' (literally 'quay') of the lower city. Its cuneiform tablets were written in what is today known as Old Assyrian, which is the northern dialect of Akkadian (as opposed to the southern

neydoğu Anadolu'da konuşulmaktaydı. Kuzey Mezopotamya'daki bir dizi Hurri ve Sami şehir devletinin birleşmesiyle MÖ 18., 17. ve 16. yy'larda ortaya çıkmış, zamanın en büyük güçlerinden Mittani İmparatorluğu, işte bu dönemde kabaca Kilikya Ovası'na ve Ceyhan ile Seyhan Nehirlerinin kuzeyine denk gelen Kizzuwatna olarak adlandırılan bölgede etkiliydi (Fig. 5). Hurri kültürü ve dili Mittani'nin tesiriyle Suriye ve Kizzuwatna'da oldukça baskın bir hal aldı. Nihayet Hattuša MÖ 14. yy'ın ilk on yılları içinde I. Tuthaliya ve I. Arnuwanda'nın idaresinde Kizzuwatna'yı baş düşmanından geri aldığında Hurri etkisi, Hatti'ye de ulaştı. Bu tarihten itibaren Hattuša'dan önemli miktarda mitolojik, törensel, bayram, kehanet metni bilinmektedir ve hatta bir Hurrice mektup (belki tarih yazıcılığıyla ilgili) yakın

Fig. 4: Yazıtlı ve mühürlü "zarfindan" çıkarılmadan önce (sağda) ve çıkarıldıktan sonraki (solda) hâliyle bir Eski Assur çivi yazılı tablet (Kültepe Kazısı Arşivi)

An Old Assyrian cuneiform letter before (right) and after (left) removal from its inscribed and sealed 'envelope' (Kültepe Excavation Archive)

Fig. 5: Kizzuwatna'yı MÖ 1400 civarında iki büyük güç, Hatti ve Mittani arasında gösteren harita. (ArkeoAtlas Dergisi'nden uyarlanarak yapılmıştır)

Map showing Kizzuwatna between the great powers of Hatti and Mittani ca. 1400 BC. (Adapted from ArkeoAtlas Magazine)

tarihte Yukarı Kızılırmak'ta, Sivas'ın 45 km batısındaki Kayalıpınar'da (muhtemelen Hititlerin Şamuha'sı) ortaya çıkarılmıştır. Aslına bakılırsa Hattuşa'daki Hurrice metinler, mevcut en büyük Hurrice malzeme grubunu oluşturur. Bununla birlikte Hurri metinleri ve Hurri dilinin etkileri Mısır'daki el-Amarna ve Aşşur'un güneydoğusundaki Nuzi kadar uzak yerlerden bilinmektedir.

Modern araştırmacıların genellikle Orta Anadolu'nun yerli dili olarak kabul ettikleri **Hattice**, Hattuşa metinlerinde karşımıza *hattili* adıyla çıkmaktadır. Gerçekten, modern Hatti ve -İncil aracılığıyla- Hitit terimlerinin çıkış noktası bu isimdir. Ancak söz konusu dilin Hititçe (*nešumnili*) ile hiçbir dilbilimsel bağı yoktur ve henüz bilinen başka bir dille ikna edici şekilde ilişkilendirilmemiştir. Görünüşe göre Kızılırmak kavsi içindeki merkez topraklarda ve kuzeyinde Hititçe ile Luwicenin yerleşmesinden önce konuşuluyordu. Şimdiye dek Hattice metinler, sadece Hattuşa'dan

dialect, Babylonian), spoken in the 20th to the 16th centuries BC in and around the city-state of Aşşur on the Tigris River in northern Mesopotamia. After the collapse of this trade system, however, cuneiform writing seems to have largely receded from Anatolia, and the Hittites adopted their cuneiform variant not from the Assyrians, but from northern Syria.

Another foreign language from the archives of Hattuşa, which would have been even more exotic to its Hittite scribes than Akkadian, was **Sumerian**, which despite many attempts has not yet been convincingly linked with any other known language. Like Akkadian, Sumerian would have been considered a language of literature and scholarship, but it would not have been spoken by any Hittite scribe. In fact, Sumerian had died out as a spoken language even in southern Mesopotamia during the first centuries of the second millennium BC, nearly half a millennium before the beginnings of the archives of Hattuşa, but was kept alive by cuneiform scribes and scholars who studied and copied var-

ious word lists, cult liturgies and literary pieces through some 1500 years after its demise. It is in this context that the handful of hymns, prayers and incantations in the Sumerian language known from Hattuša would have been fashioned.

After Hittite and Akkadian the best represented language of the archives of Hattuša is **Hurrian**, a tongue related to Urartian, the language of the Empire of Urartu in eastern Anatolia, which came to prominence as a major adversary of the Assyrians in the 9th-7th centuries, but not with certainty to any other language. Unlike Akkadian and Sumerian, Hurrian would have been spoken by significant population groups, especially in south-eastern Anatolia, beginning in about the 15th century. It was during this period that the Mittanian Empire, which had coalesced out of a series of Hurrian and Semitic city-states in northern Mesopotamia during the 18th, 17th and 16th centuries to form one of the great powers of the age, succeeded in bringing under its influence the land of Kizzuwatna, which would have corresponded roughly to the Cilician Plain and areas to the north thereof along the Ceyhan and Seyhan Rivers (Fig. 5). Hurrian cultural and linguistic influence became quite prominent in Syria and Kizzuwatna while under the sway of Mittani, and when Hattuša finally succeeded in wresting Kizzuwatna away from its archenemy in the first decades of the 14th century under its kings Tudhaliya I and Arnuwanda I, Hurrian influence spilled over into Hatti as well. From this point in time a significant number of mythological, ritual, festival and oracular texts are known from Hattuša, and even one Hurrian epistolary (or perhaps historiographical) text has been recovered very recently at Kayalıpınar on the upper Kızılırmak (likely Hittite Şamuha), ca. 45 km west of Sivas. The Hurrian texts from Hattuša constitute, in fact, the largest group of extant Hurrian language material, though Hurrian texts and Hurrian language influence are known from as far afield as el-Amarna in Egypt and Nuzi to the southeast of Aşşur.

What is often referred to as the indigenous or autochthonous language of central Anatolia is known to modern researchers as the **Hattian** language, referred to in the texts from Hattuša as *hattili*. In fact, it is from the stem of this designation that the modern conventions Hatti and – through Biblical intermediaries – Hittite are

ve Şapinuwa'dan (Ortaköy) bilinmektedir (Süel-Soysal 2007). Hatti dilinde Hititçe-Hattice çift dilli yazıtlar da dahil sadece 20 ya da daha az fragman bulunduğundan, dilin çözülmesi konusunda ancak sınırlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Hattice korpusu birkaç kült büyüsü ve şarkısı, bir tapınağın inşasıyla ilgili çeşitli törenler, törensel ilahiler ve dualar, bir bayram ya da sunu düzenlemesi, dualar ve mitler içerir.

Hititçeye epey yakın bir Hint-Avrupa dili olan **Luwice** (Fig. 3), Hitit tarihinin büyük bölümünde Güney ve Güneybatı Anadolu'da başlıca konuşulan dildi. Hiyeroglif yazısıyla yazılmış Luwice metinler, sadece Anadolu'da ve Suriye'de yalnız Luwi dili için kullanılmıştır. Luwi Hiyeroglifleriyle yazılmış yazıtlar, MÖ 15. ve 14. yy'lar boyunca neredeyse tamamen mühürler üzerindeki kişi ve unvan isimleriyle sınırlıdır (Fig. 6); bazı kralî mühürlerde bunlara denk gelen çiviyazısı işaretleri vardır. Ancak 13. yy'da hikâye ya da annal tarzındaki hiyeroglif yazıtlar, anıtsal binaların taş yüzeylerine ve belirgin kaya cephelelerine işlenmeye başlanır (Fig. 7). Hitit İmparatorluğu'nun

Fig. 6: Rahip ve tapınak idarecisi Tarkasnatali (solda) ile kâtip ve prens Benti-Şarruma (sağda)'nın Hattuša'daki Nişantepe arşivinden çıkmış Luwi Hiyeroglifli mühür baskıları (Herbordt 2005: No. 434 ve 323)

Hieroglyphic Luwian seal impressions of Tarkasnatali (left), a priest and temple overseer, and Benti-Şarruma (right), a scribe and prince, both from the Nişantepe archive at Hattuša (Herbordt 2005: Nos. 434 and 323)

Fig. 7:
II. Šuppiluliuma'nın Südburg Oda
2'deki yazıtı, Hattuşa Yukarı Şehir

Šuppiluliuma II's inscription in
Südburg Chamber 2, in the upper
city of Hattuşa

MÖ 1200'den hemen sonra çöküşüyle birlikte çiviyazısı, Anadolu'da kaybolduğunda Luwi hiyeroglif yazıtları Güney ve Güneydoğu Anadolu'da ve Suriye'de, imparatorluğun çöküşüyle ardında bıraktığı boşluğu doldurmak için ortaya çıkan Luwi ve Luwi-Arami şehir devletlerinde kullanılmaya devam etti (Fig. 8). Fırat Nehri üzerindeki Karkamiş ve Ceyhan Nehri üzerinde, Kadirli yakınındaki Karatepe şimdiye kadar en çok ve en önemli yazıtları sunmuştur (Figs. 9-10). Luwi Hiyeroglif korpusu, çoğunlukla anıtsal taş yazıtları içerir (bkz. s. 96 vdd.), ama aynı zamanda kurşun şeritlere yazılmış mektuplar da bulunmaktadır (Fig. 11).

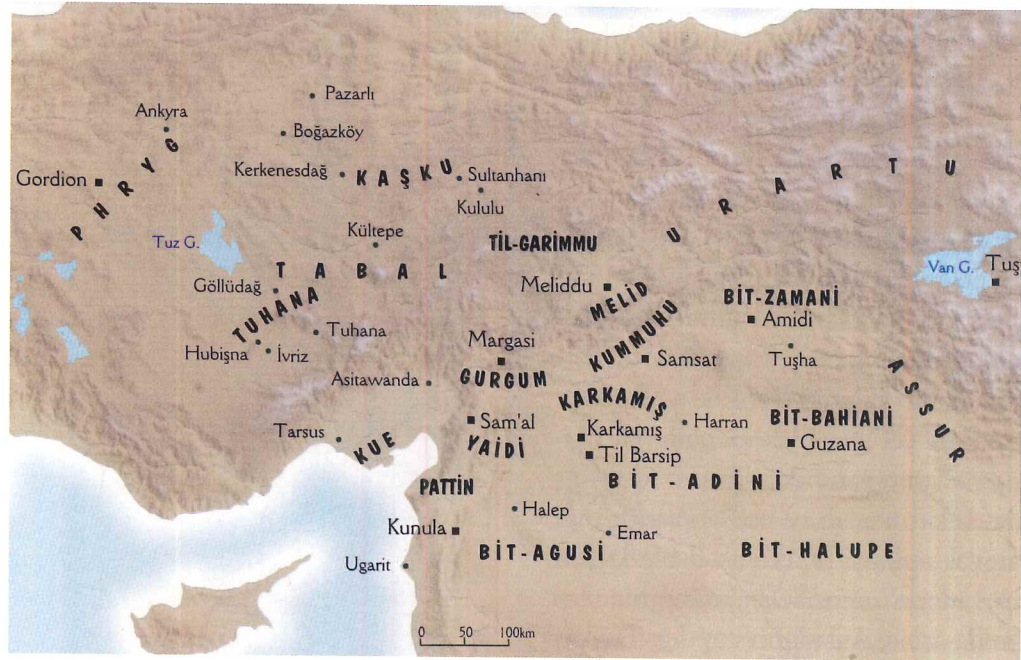
Luwice kendi hiyeroglif yazısıyla yazılmadan önce Hattuşa arşivlerinden bilinen bir dizi ayin, büyü, festival ve efsane metni çiviyazısıyla kaydedilmişti ve bir Luwice mektup bile mevcuttu (KBo 29.38). Bu hiyeroglif ve çiviyazısı korpuslarla birlikte genellikle bir *Glossenkeil* (açıklayıcı çivi işareti) ile işaretlenmiş Luwice kökenli kelimeler görülür. Bunlar MÖ 14. ve 13. yy Hitit çiviyazılı metinlerinde giderek daha sık fark edilir. İlginçtir ki bu

derived. This tongue, however, has no linguistic connection to Hittite (*nešumnili*) and has not yet been convincingly related to any other known language. It seems to have been spoken in the core lands within the Kızılırmak bend and to the north thereof before it was slowly displaced by Hittite and Luwian. Thus far Hattian texts are known only from Hattuşa and one other site, ancient Şapinuwa, modern Ortaköy (Süel-Soysal 2007). As only slightly more than 20 more or less fragmentary compositions in Hattian are preserved, including several Hittite-Hattian bilinguals, the decipherment of the language has seen only limited progress. The Hattian corpus consists of a number of cult incantations or songs, several rituals for the building of a temple, ritual incantations and invocations, and fragments of festival or offering regimen, prayers and myths.

The language broadly referred to as **Luwian**, an Indo-European language fairly closely related to Hittite (Fig. 3), would have been spoken primarily in southern and southwestern Anatolia during much of Hittite history. Luwian texts were written with a hieroglyphic script thus far known to have been used only

in Anatolia and Syria and only for the Luwian language. During the 15th and 14th centuries BC Luwian hieroglyphic inscriptions remained restricted almost exclusively to personal names and professional designations found on seals (Fig. 6), in some royal seals coupled with corresponding cuneiform legends. Longer narrative or annalistic inscriptions in the hieroglyphic script were hewn onto the stone surfaces of monumental structures and prominent rock faces as late as the 13th century (Fig. 7). Following the collapse of the Hittite Empire shortly after 1200 BC, when cuneiform vanished from Anatolia, Luwian hieroglyphic inscriptions continued to be produced in southern and eastern Anatolia and in Syria by the Luwian and Luwian-Aramaic city-states that sprang up to fill the vacuum left by the disappearance of the empire (Fig. 8). Karkamiş on the Euphrates and Karatepe on the Ceyhan River near Kadirli have thus far yielded the greatest number and the most significant texts (Figs. 9-10). The corpus of Luwian hieroglyphic consists for the most part of monumental stone inscriptions (see pp. 96 ff.), but also includes letters written on lead strips (Fig. 11).

Before Luwian was written with its own hieroglyphic script, though, a number of rituals, incantations and festival and mythical texts known from the archives of Hattuša were recorded in cuneiform, and even one cuneiform Luwian letter is extant (KBo 29.38). Alongside these hieroglyphic and cuneiform corpora, Luwian loan words, usually marked with a so-called *Glossenkeil* (a gloss wedge), appear with ever increasing frequency in the Hittite language cuneiform texts of the 14th and 13th centuries. Curiously, these *Glossenkeil* words would seem to belong to the dialect of Luwian that was written with the hieroglyphic script, while the cuneiform Luwian text compositions appear to belong to a southern, 'Kizzuwatnean', dialect of Luwian. Of the languages discussed in this chapter, Luwian, or what has often been dubbed the Luwian group of languages, is the only one to have survived the end of the Bronze Age in Anatolia and to be recorded in documents of the first millennium that have reached modern researchers. The Luwian language family consists of the cuneiform and hieroglyphic dialects just mentioned, as well as: *Carian*, written in an alphabetic script derived

Glossenkeil kelimeleri, hiyeroglif yazısıyla yazılmış Luwi lehçesine ait gibi görünmekteyken, çiviyazılı Luwi metinleri görünürde Luwicenin güney "Kizzuwatna" lehçesi dahilindedir. Burada ele alınan diller arasında Luwice ya da Luwi grubu dilleri Anadolu'da Tunç Çağı'nın sona ermesinden sonra varlığını sürdürmüş ve modern araştırmacılara kadar ulaşmış belgelere kaydedilmiş tek dildir. Luwi dil ailesi, yukarıda bahsedilen çiviyazısı ve hiyeroglif

Fig. 8: Demir Çağı'nın Luwi ve Arami şehir devletleri, yaklaşık MÖ 900 (Arkeoatlas dergisi)

The Luwian and Aramaic city-states of the Iron Age ca. 900 BC (Arkeoatlas Magazine)

Fig. 9: Karkamiş kralı Yariri'nin Hiyeroglif Luwicesiyle yazılmış yazıtı (Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi)

Hieroglyphic Luwian Inscription of Yari of Karkamiş from ca. 800 BC (Ankara Anatolian Civilizations Museum)

Fig. 10:
Vasal kral Azatiwata'nın Karatepe-Arsलantaş'taki Hiyeroglif Luwicesi (a) ve Fenikece (b) panelleri, MÖ 8. yy'in sonu (H. Çambel, Karatepe-Arsलantaş, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions II, 1999, lev. 12, 96)

Hieroglyphic Luwian (a) and Phoenician (b) panels of the bilingual inscription of the minor vassal king Azatiwada from Karatepe-Arsलantaş, late 8th cent. (H. Çambel, Karatepe-Arsलantaş, Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions II, 1999, pls. 12, 96)

yazısı lehçeleri dışında şu lehçeleri de içermektedir: Bir Batı Yunan alfabesinden alınmış bir alfabe yazısıyla yazılan ve MÖ 8.-3. yy boyunca Güneybatı Anadolu'daki Karia'lı paralı askerlerin Mısır'da bıraktığı yazıtlardan bilinen *Karca* (Karia dili); MÖ 7.-3. yy'lar arasında Doğu Yunan yazısından alınmış bir alfabeyle yazılan *Lidçe* (Lidya dili); Güneybatı Anadolu'da MÖ 6.-4. yy'larda başlıca mezar yazıtları ve sikke lejantlarından bilinen Doğu Yunan yazısından alınma bir alfabeyle yazılmış *Likçe* (Lykia dili). Bunlara ek olarak daha az temsil edilen Sidece, Pisidçe ve Milyas (Likçe B) gibi dilleri ya da lehçeleri mevcuttur.

Yine Hint-Avrupa dil ailesine mensup bir başka dil olan **Palaca**, Hattuşa arşivlerinde sadece bir avuç çivi yazılı metin tarafından temsil edilir. Bunlar büyü içeren ayin metinleri, ilahi, mit ve bayram metinleri içerir (Carruba 1970). Korpusun küçüklüğü ve fragmanlar halinde

from a western Greek alphabet and attested from the 8th to the 3rd centuries BC in south-western Anatolia as well as in a number of inscriptions left behind by Carian mercenaries in Egypt; *Lydian*, attested in the 7th to 3rd centuries BC in an alphabet derived from the eastern Greek script; *Lycian*, written in an alphabet derived from the western Greek and known from the 6th to the 4th centuries BC in south-western Anatolia, primarily from funerary inscriptions and coin legends; as well as the lesser known and less well attested Sidetic, Pisidian and Milysian (or Lycian B) languages or dialects.

Also belonging to the Indo-European language family is **Palaic**, attested in only a handful of cuneiform texts from the archives of Hattuşa, consisting of rituals with incantations and fragments of hymns, myths and festivals (Carruba 1970). Due to the small and fragmentary state of this corpus, Palaic, which was probably spoken in the region to the northwest of Hatti, is still very poorly understood.

The last of the eight languages that Forrer was able to identify among the cuneiform

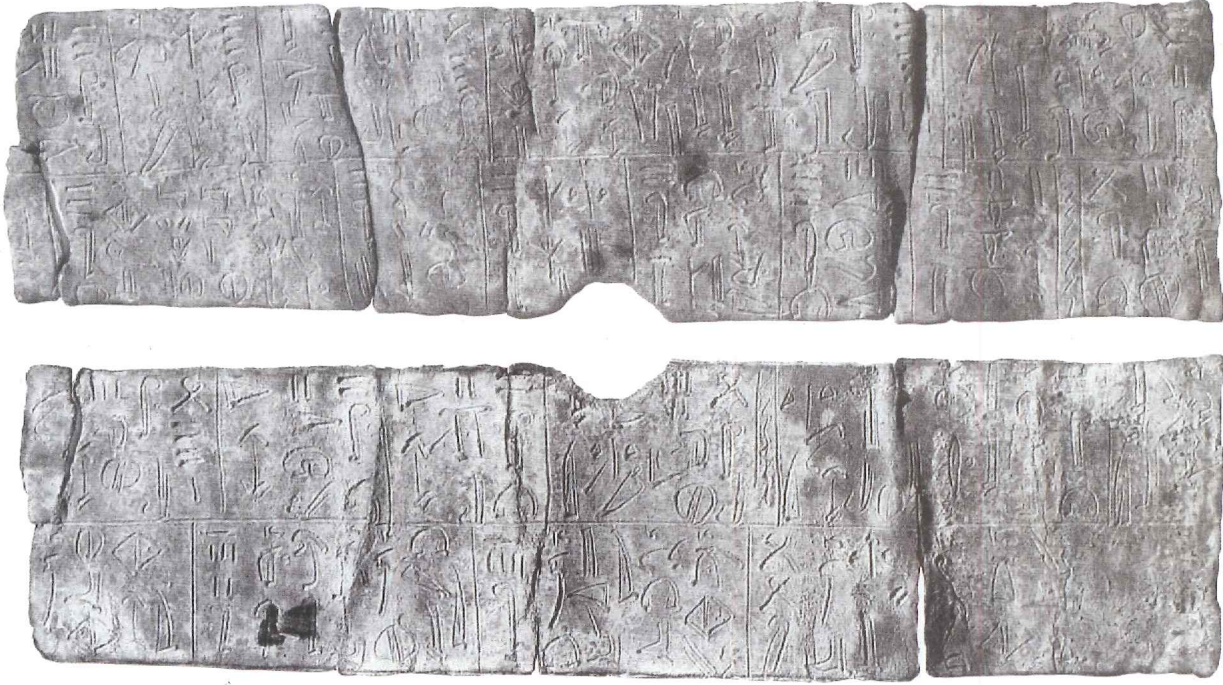

Fig. 11:
Bir kurşun şerit üzerine işlenmiş
Luwî Hiyeroglifli mektubun
fotoğrafi (Ankara Anadolu
Medeniyetleri Müzesi)

Photo of the reverse of a
Hieroglyphic Luwian letter
engraved on a lead strip (Ankara
Anatolian Civilizations Museum)

archives from Hattuša is attested only as a few technical terms relating especially to equestrian training and in the names of a number of deities and persons, above all the kings of the Mittanian Empire (Wilhelm 1994a, Starke 1995). These remnants are commonly referred to as an **Indo-Aryan** language, since they are clearly related to that of the Vedic literature of India. These scattered traces of this Indo-Aryan language are in fact by far the earliest preserved remnants of this language group, since the Vedic literature, though assumed to have coalesced in the 2nd millennium BC (suggested dates range widely) and to have been written down for the first time in the centuries before the beginning of the Christian era, the earliest manuscripts preserved today date from the 11th or 14th century AD. The clearest and, in fact, entirely indisputable traces of Indo-Aryan in the Hittite texts are the four divine names found in the treaty concluded between Šuppiluliuma I of Hatti and Šattiwaza of Mittani, i.e. Mitra, Varuna, Indra and Nasatya (written ^{DINGIR.MEŠ}Mi-it-ra-aš-ši-il, ^{DINGIR.MEŠ}Ú-ru-wa-na-aš-ši-il, ^{DINGIR}In-tar, [^{DINGIR.MEŠ}N]a-ša-at-ti-ia-an-na in KBo 1.1 rev. 55' and KUB 3.1++ rev. 22'; see Wilhelm 1994b).

Though Forrer did not include **West-Semitic** (Otten 1953, Singer 2007), **Kaškaian** (von Schuler 1965: 83-107, Klinger 2005) or **Istanuwian** among the languages of the archives of Hattuša, one could perhaps mention them with no less justification as one does Indo-Aryan, even if it can be difficult to impossible to differentiate

oluşu yüzünden, muhtemelen Hatti Ülkesi'nin kuzeybatısında konuşulan Palaca çok az anlaşılmıştır.

Forrer'in Hattuša çiviyazılı arşivlerinde tespit ettiği sekiz dilden sonuncusu **İndo-Ari** dilidir. Bu dil özellikle süvari eğitimiyle ilgili birkaç teknik terim, birtakım tanrı ve kişi isimleri (Mittani kral adlarının tümü başta olmak üzere) olarak kendisini göstermektedir (Wilhelm 1994a, Starke 1995). İndo-Ari dili, Hindistan'ın Veda edebiyatıyla ilişkilidir. Bu dilin dağılık izleri aslında söz konusu dil grubunun bugüne kadar korunmuş en erken kalıntılarıdır. Zira MÖ 2. binyılda bir araya getirildiği (tahmini tarihler çok çeşitlidir) ve milattan önceki yüzyıllarda ilk kez yazıya geçirildiği düşünülen Veda edebiyatına ait en erken elyazmaları MS 11. ya da 14. yy'lardan kalmadır. Hitit metinlerinde İndo-Ari dilinin en açık ve aslında tamamen tartışmasız izleri, Hitit kralı I. Šuppiluliuma ve Mittani kralı Šattiwaza arasındaki antlaşmada geçen Mitra, Varuna, İndra ve Nasatya (^{DINGIR.MEŠ}Mi-it-ra-aš-ši-il, ^{DINGIR.MEŠ}Ú-ru-wa-na-aš-ši-il, ^{DINGIR}In-tar, [^{DINGIR.MEŠ}N]a-ša-at-ti-ia-an-na in KBo 1.1 Ay. 55' ve KUB 3.1++ Ay. 22'; bkz. Wilhelm 1994b) adındaki dört tanrıdır.

Forrer **Batı Sami** (Otten 1953, Singer 2007), **Kaška dili** (von Schuler 1965: 83-107, Klinger 2005) ya da **Istanuwian** dillerini Hattuša arşivi dilleri arasına almamışsa da, belki de bunlara haklı sebeplerle İndo-Ari dili kadar değinmek gerekir. Bununla birlikte özellikle Kaška dilinin dilbilim-

sel kalıntılarını öteki alt gruplardan ve civar halklardan ayırt etmek zor olabilmektedir, çünkü Batı Sami ve Kaşka dilleri dağınık hâldeki birtakım kelime ve isimlerden meydana gelir; Kaşka dili bir Hitit kâtibi tarafından bir dil olarak, yani *-umnili* son ekiyle (KUB 41.15 Öy. 5) belirtilir. Son olarak Mısır dili, tek bir yazıt (Bittel 1938: 18) ve Mısır ile ilişkilere atıfta bulunan bir avuç kelimeyle temsil edilir.

Doğal olarak bir “halkı” meydana getiren şeyin dilsel sınırlarla tamamen örtüşmesi gerekmez. Bir “halkın” ya da “kültürün” nasıl tanımlanması –eğer tanımlanabilirse– gerektiği üzerine bir tartışmaya girmeksizin, MÖ 16. yy’dan 13. yy’a kadar Hititler olarak tanımlanan “halk”, aslen birkaç toplumun ve kültürün birleşmesinden meydana gelmekteydi. Bunlardan belirgin olanları, bir kısmı muhtemelen MÖ 3. binyılın sonlarına doğru kuzeyden Orta Anadolu’ya girmiş Hint-Avrupalı olan ve Hititçe konuşan bir grup ve bu grup bölgeye ulaştığında bölgede bulunan ve Hattice konuşan bir başka gruptur. Bu Hitit-Hatti birleşmesinin inançlar, pantheon, ritüeller, bayramlar, beslenme alışkanlıkları, maddi kalıntılar ve öbür kültürel nitelikleri ilk yazılı kaynaklar ortaya çıktığı zaman zaten birbirine epey karışmıştı. Öyle ki, neyin aslen Hatti, neyin Hitit olarak kabul edileceğini belirlemek zordur. İki halk arasındaki bilinçli ayrımın belli bir dereceye kadar devam ettiği, “Saray Kapısı Bekçisine Dair Protokol” metnindeki artık anlamını yitirmiş testte görülür: Burada bekçi saraya gitmek isteyen temizlikçiye kimlik sorar ve buna karşılık temizlikçi Hattice “temizlikçi” anlamına gelen *tahaya* kelimesiyle cevap verir. Eğer bunu yapamazsa, şöyle ki soruyu Hititçe yanıtlarsa, o zaman kişi temizlikçi değil de başka birinin hizmetkârı, muhtemel bir güvenlik tehdidi ya da kaçak olarak algılanır ve yakalanırdı. Aynı metinde belirli saray hizmetkârlarının Hattice konuşması şart koşulurken, ateşle ilgilenen personele Luwice hitap edilirdi.

Luwî etkisi daha bu en erken belgelerde bile bellidir ve imparatorluğun MÖ 1200’den hemen sonraki çöküşüne kadar geçen yüzyıllarda giderek öne çıkmıştır (Goedegebuure 2008). Ne kadar baskın olduğu ya da bu dönemde Hititçenin büyük ölçüde yerini alıp almadığı tartışma konusu olmuştur (Yakubovich 2009). Başka bir baskın nüfus grubu, Anadolu’nun kuzeydeki dağlık kesiminde yaşayan ve Hitit İmparatorluğu’nun I. Tuthaliya ve ardılı I. Arnuwanda’nın (MÖ 15. yy sonu-14. yy başı) saltanatlarından itibaren toprak ve kaynaklar için mücadele

especially Kaşkaian linguistic remains from those of other substrata and neighbouring peoples, since West-Semitic and Kaşkaian are preserved in a number of scattered words and names, while the latter while İstanuwian is referred to by a Hittite scribe as a language, i.e. with the suffix *-umnili* (KUB 41.15 obv. 5). Finally, Egyptian is represented by a lone inscription (Bittel 1938: 18) and a handful of words in texts relating to contacts with Egypt.

Naturally, what constitutes a ‘people’ does not necessarily coincide precisely with language boundaries. Without entering into the discussion of how a ‘people’ or ‘culture’ should be defined – if they can be at all – the ‘people’ commonly referred to as the Hittites of the 16th through the 13th centuries was in fact an amalgam of several peoples and cultures, most conspicuously a Hittite speaking population group, at least some of which had wandered into central Anatolia from the north presumably toward the end of the 3rd millennium BC, and a Hattian speaking group, which is assumed to have inhabited the region when the speakers of the Indo-European languages arrived. The beliefs, pantheon, rituals, festivals, diet, material remains and other cultural characteristics of the two elements of this Hittite-Hattian conglomerate are by the time the first textual sources become available already quite thoroughly mixed, to the point where it is very often difficult or impossible to determine what might originally have been Hattian and what should be considered Hittite. That a conscious division between the two peoples remained at least to a certain extent is shown, for example, by a shibboleth-like test found in the ‘Protocol for the Palace Gatekeeper’, in which the gatekeeper is to ask a cleaner going up to the palace for identification, to which the cleaner is to respond with the Hattian word *tahaya*, meaning ‘cleaner’. If he does not, i.e., presumably if he answers in Hittite, then the man is suspect of not being a cleaner but rather someone’s servant and a possible security threat or a runaway and is therefore to be arrested. In the same text it is stipulated that certain palace servants are to be spoken to in Hattian, while the personnel that tends the fire is to be addressed in Luwian.

Luwian influence is present already in this earliest attested amalgam, and becomes increasingly prominent through the centuries up until the fall of the empire shortly after

1200 BC (Goedegebuure 2008); just how prominent, and whether it might have even largely supplanted Hittite by this time, has been a matter of debate (Yakubovich 2009). A further prominent population group is the Kaškaians, who inhabited the northern mountain regions of Anatolia and with whom the Hittite Empire increasingly struggled for land and resources beginning in the reigns of Tudhaliya I and his successor Arnuwanda I (late 15th, early 14th cent.). It is presumably the Kaškaians' status as enemy rather than primarily ethnic disdain that leads to the prohibition in KUB 21.29 iii 41'ff. against a person's Kaškaian slave entering the (city?/ palace?) gate (Klinger 1992: 199). The language is attested only in a number of their personal names, found above all in a series of treaties agreed with them, but has proved very difficult to separate decisively from various other substrata such as Hattian and Hittite.

ettiği Kaşkalar'dı. Kaşkaların etnik anlamda hor görülmelelerinden ziyade bir düşman olarak konumları, KUB 21.29 ii 41' vdd.'da bir kişinin Kaşkalkı kölesinin şehre?/ saraya? girmesine yasak getirilmesine yol açmıştır. Kaška dili sadece birkaç yerde, her şeyden önce Kaşkalarla yapılmış bir dizi antlaşmadaki kişi adlarından bilinir, fakat Hattice ve Hititçe gibi öbür alt gruplardan ayırt edilmesi çok zordur.

KAYNAKLAR | REFERENCES

- Bittel, K. 1938 "2. Vorläufiger Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1937", *MDOG* 76: 13-47.
- Carruba, O. 1970 *Das Palaische: Texte, Grammatik, Lexikon*, (StBoT 10), Wiesbaden.
- Forrer, E. 1922 "Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches", *ZDMG* 76: 174-269.
- Goedegebuure, P. 2008 "Central Anatolian Languages and Language Communities in the Colony Period: A Luwian-Hittite Symbiosis and the Independent Hittites", J.G. Derksen (ed.), *Anatolia and the Jazira during the Old Assyrian Period*, Old Assyrian Archives Studies 3, Leiden: 137-180.
- Herbordt, S. 2005 *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullien aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa*, Mainz.
- Klinger, J. 1992 "Fremde und Außenseiter in Hatti", V. Haas (ed.), *Außenseiter und Randgruppen*, Xenia: Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 32, Konstanz: 187-212.
- 2005 "Das Korpus der Kaškaer-Texte", *AoF* 32: 347-359.
- Otten, H. 1953 "Kanaanäische Mythen aus Hattusa-Boğazköy", *MDOG* 85: 27-38.
- Singer, I. 2007 "The Origins of the 'Canaanite' Myth of Elkunirša and Ašertu Reconsidered", D. Groddek – M. Zorman (eds.), *Tabularia Hethaeorum: Hethitologische Beiträge Silvin Koşak zum 65. Geburtstag*, (DBH 25), Wiesbaden: 631-642.
- Starke, F. 1995 *Ausbildung und Training von Streitwagenpferden. Eine hippologisch orientierte Interpretation des Kikkuli-Textes*, (StBoT 41), Wiesbaden.
- Süel, A.-O. Soysal 2007 "The Hittite-Hittite Foundation Rituals from Ortaköy (I): Fragments to CTH 725 'Rituel bilingue de consécration d'un temple'", *Anatolica* 33: 1-22.
- von Schuler, E. 1965 *Die Kaškaer*, Berlin.
- Wilhelm, G. 1994a "Mittan(n)i, Mittani, Maitani. A. Historisch", *RIA* 8: 286-296.
- 1994b "Mitra", *RIA* 8: 285-286.
- 2002 "Die Sprachen des Hethiterreiches", *Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter*, Stuttgart: 46-49.
- Yakubovich, I. 2009 *Sociolinguistics of the Luwian Language*, Brill's Studies in Indo-European Languages and Linguistics 2, Boston/Leiden.